

УДК 93/94:336.114/338.001.36/311.218
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-35-41

Н. О. Пасічник

доктор історичних наук, професор, доцент кафедри прикладної математики, статистики та економіки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0923-9486>

Р. Я. Ріжняк

доктор історичних наук, професор, декан фізико-математичного факультету Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1977-9048>

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. БУНГЕ: ФІНАНСОВО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті узагальнено й систематизовано теоретичні напрацювання відомого вітчизняного науковця й державного діяча Російської імперії М. Бунге щодо аграрного питання та практичну реалізацію цих розробок в його управлінській фінансово-економічній діяльності. Доведено, що підхід М. Бунге до вирішення аграрного питання був комплексним, відображав взаємозв'язок селянського питання з різноманітними завданнями внутрішньої соціально-економічної політики імперії та охоплював проблеми аграрної сфери загалом. Показано відхилення практики реформування аграрних відносин від законодавчих норм та вплив суб'єктивних чинників на законодавчу базу.

Ключові слова: селянська реформа, власність на землю, землекористування, викупні операції, податки.

Постановка проблеми. Аграрне питання в Російській імперії другої половини XIX ст. було однією з ключових багатокомпонентних проблем, яке широко обговорювалося представниками різних верств населення, політизувало суспільство, а його невирішеність суттєво вплинула на подальший хід історії. Зважаючи на це, актуальним є звернення до вивчення наукової спадщини та практичного доробку відомого українського вченого, одного з розробників епохальної реформи 1861 р. та інших Великих реформ другої половини XIX ст. – Миколи Християновича Бунге (1823–1895).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний вимір аграрної проблематики другої половини XIX ст. і Великої реформи 1861 р. є багатоаспектним і розмаїтим. Дослідники імперського, радянського й пострадянського періодів, які були представниками різноманітних наукових сфер, течій і шкіл зробили свій внесок у його концептуальне та змістовне наповнення. В історико-економічних дослідженнях імперського періоду (О. Зака, П. Кованька, П. Мігуліна, К. Скальковського, В. Судейкіна, та інші) домінувала схвальна оцінка фінансово-правових ідей та управлінських заходів М. Бунге. В тогочасних історико-публіцистичних розвідках (Б. Глинського, О. Корнілова та інші) основна увага приділялася ліберальності його нововведень, котрі дисонували з консервативною урядовою

політикою 80-х рр. XIX ст., а також відзначалася незавершеність цих перетворень. У напрацюваннях радянської доби М. Бунге в основному поставав як буржуазний реформатор, противник соціалістичних ідей, прихильник розвитку капіталістичних відносини (А. Анфимова, П. Зайончковський, О. Погребинський, Л. Шепелев та інші). Стримано-позитивне оцінювання постаті й окремих управлінських напрацювань М. Бунге за часи перебування його на посаді міністра фінансів Російської імперії знайшли відображення в працях Б. Ананьїч, Н. Ананьїч, Є. Бруснікіна, Л. Захарової. Проте, значна кількість багатоманітних аспектів аграрної реформи другої половини XIX ст. залишилася «у затінку» заполітизованості цієї проблеми та «національно-визвольної проблематики» [1, 332, 336]. Тривалий період поза увагою дослідників перебував і науково-практичний доробок вітчизняного вченого та державного діяча XIX ст. М. Бунге та його внесок у розробку та виконання довгострокової аграрної програми, реалізація якої розпочалася з Маніфесту 19 лютого 1861 р. Інтерес науковців до вивчення його спадщини поживавився наприкінці XX – на початку XXI ст. Українські вчені В. Базилевич [2, 133, 136–138, 141, 143–145, 149–151, 157, 175], Т. Гайдай [3], Л. Горкіна [4], Н. Гражевська [5], Л. Вернигора [6], С. Злупко [7], В. Кудлак [8], [9], П. Леоненко [10], В. Небрат [11], [12], В. Орлик [13], А. Чинчик [14] та інші розглянули історико-економічні аспекти теоретичної спадщини та реформаторської діяльності М. Бунге; їхній вплив на подальший соціально-економічний та політико-правовий розвиток Російської імперії, а також відзначили можливість їх використання у трансформації економіки України. В історико-економічній літературі домінує висока оцінка діяльності М. Бунге. Серед публікацій українських дослідників, безпосередньо дотичних до обраної нами теми, вважаємо за необхідне відзначити публікацію В. Мойсієнка. Ним проаналізовано ліберальність ідей та спрямованість реформаторської діяльності М. Бунге (насамперед викупні операції та скасування подушної податі) [15, 34]. Л. Фицик, розглядаючи заходи М. Бунге щодо реформування аграрних відносин у роки його перебування на посаді міністра фінансів Російської імперії, зробив висновок про їхню ефективність, оскільки зросла продуктивність сільського господарства та підвищився добробут селян [16, 114–115]. На жаль, дослідження не містить статистичної інформації, яка могла б підтвердити висновки автора. В праці А. Берестового та С. Корновенка [17] на основі аналізу фіскальних заходів М. Бунге, спрямованих на поліпшення соціального та правового статусу селянства Російської імперії, обгрунтовано тезу стосовно прогресивності тогочасних податкових інновацій міністра фінансів. У монографії П. Захарченка проаналізовано напрацювання та реалізацію законодавчої бази аграрних реформ 1861 р. і 1906–1917 рр. та законодавчі механізми урізноманітнення форм землеволодіння [18]. У працях В. Жвалюка [19], А. Берестового та М. Василенко [20] досліджено еволюцію структури податкових органів Російської імперії другої половини XIX ст.; виачено законодавчі програми формування

податкових органів у пореформений період і визначено законодавчі зміни системи оподаткування українського селянства.

Серед нечисельних закордонних досліджень вважаємо за доцільне виокремити працю російського історика В. Степанова, в якій розкрито основні етапи наукової, суспільної та управлінської діяльності М. Бунге, висвітлено пропозиції науковця, котрі не були внесені до законопроекту 1861 р. та відзначено взаємозв'язок теоретичних поглядів та практичних дій М. Бунге у вирішенні селянського питання [21]. Ця наукова розвідка є найбільш повним системним дослідженням, присвяченим життєдіяльності вченого, політика й реформатора. Автору монографії вдалося уникнути ідеологічної маркованості викладі матеріалу, проте селянське питання автором розглянуто лише як один з напрямів економічної програми М. Бунге. У монографії російської дослідниці Л. Захарової з'ясовано процес розробки програми ліквідації кріпацтва в Редакційних комісіях (1859–1860 рр.) та внесок М. Бунге як буржуазного економіста в укладання Маніфесту 18 лютого 1861 р. [22]. З огляду на останні дослідження, можна зробити висновок, що теоретичні погляди М. Бунге стосовно аграрних відносин, його пропозиції щодо реформування цього сектора та практичні заходи з реалізації довгострокової аграрної програми дослідженні фрагментарно.

Автори статті ставлять за мету дослідити розвиток основних теоретичних поглядів М. Бунге щодо аграрних відносин та результати практичної реалізації наукових напрацювань у державницькій діяльності. Для досягнення визначеної мети використано спеціальні методи, характерні для дослідження історії науки та соціально-економічної історії: нарративний, порівняльно-історичний, історико-біографічний, а також методи, поширені в історико-економічних дослідженнях – організаційний підхід та процесний аналіз.

Виклад основного матеріалу. М. Бунге був багатогранною особистістю – відомим науковцем фінансово-правового напрямку, досвідченим фінансистом-практиком, представником ліберального руху в епоху Великих реформ, міністром фінансів Російської імперії, головою Комітету міністрів [23, 291–237, 253–255, 302–306]. Розуміння М. Бунге сутності та способів вирішення аграрного питання визначалося його теоретичними поглядами, котрі еволюціонували від положень класичної політичної економії та німецької історичної школи з принципами вільного підприємництва, приватного землеволодіння та правом розпорядження землею до пропозиції більш активного втручання держави у розв'язання проблем аграрної сфери, коли стало зрозуміло, що Велика реформа 1861 р. не дала очікуваних результатів [21, 297].

Авторська концепція аграрного питання. У концепції М. Бунге аграрне питання охоплювало широке коло проблем: землеволодіння, землекористування та право власності на землю; організація викупних операцій через кредит; управління та самоуправління селянських громад (общин), визначення юридичного статусу громади; зростання

сільськогосподарського виробництва за рахунок економічної самостійності селян; взаємовигідне вирішення соціально-економічних протиріч між різними суб'єктами господарювання під час трансформації відносин власності на землю; адаптація селянського господарства до нових ринкових умов господарювання; модифікація кріпосницької податної системи з урахуванням нових умов господарювання в аграрному секторі. Навіть простий перелік проблем, які розглядав М. Бунге в контексті аграрного питання, дозволяє визначити, що його підхід був комплексним, відображав взаємозв'язок селянського питання з різноманітними завданнями внутрішньої соціально-економічної політики держави й охоплював не лише проблеми селянства, а й аграрної сфери загалом.

Беззаперечною заслугою М. Бунге було те, що він опанував і здійснив критично-порівняльний аналіз напрацювань закордонних дослідників щодо аграрного питання (А. Сміта, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сея, Ж. Сімонді, Дж. С. Мілля, Т. Ч. Кері) [24; 25; 26]; проаналізував історичний хід, особливості й законодавчу регламентацію ліквідації кріпацтва в Англії, Франції, Німеччині, Пруссії, Австрії, угорських областях і Трансильванії [26, 182–187]. Науковець відзначав, що в Англії закріпачення зникло в процесі розвитку соціально-економічних відносин; селяни отримали особисту свободу без права власності на землю, але вони мали право спадкового користування землею за оброк. Ліквідація кріпосництва у Франції відбулася під час Великої французької революції; селянське землеволодіння утворилося внаслідок відміни повинностей і конфіскації та продажу конфіскованих маєтків. Корисним для критичного розгляду та можливостей використання в Російській імперії був проаналізований М. Бунге досвід Німеччини, Пруссії та Австрії, де кріпосне право було ліквідовано послідовними законодавчими перетвореннями, котрі передбачали відміну особистої залежності селян, розмежування селянської та дворянської земель, визначення різноманітних зборів і селянських повинностей, викуп повинностей і землі (викупні зобов'язання реалізовувалися за рахунок підвищення податків з усіх станів).

Також у праці М. Бунге проаналізовано посилення закріпачення в Російській імперії протягом XVII–XVIII, кроки імперського уряду щодо обмеження свавілля поміщиків (указ 1797 р., закон 1802 р., рішення «секретних комітетів» щодо селянського питання, що періодично створювалися у 1826–1858 рр., діяльність Редакційних комісій) [26, 187–196]; визначив зміни в економіко-правових відносинах суб'єктів господарювання внаслідок ліквідації кріпацтва [27]. Таким чином, ґрунтовний теоретичний фундамент і критичний аналіз практики ліквідації кріпосництва в країнах Заходу та фінансово-правових заходів урядів цих країн при реалізації цього процесу сприяв формуванню у М. Бунге власної програми аграрних перетворень.

Стисло визначимо базові положення цієї програми. На думку дослідника, «политические и хозяйственные соображения, не менее духа человеколюбия, способствовали упразднению

крестного права». М. Бунге підкреслював, що для держави було надзвичайно важливо: а) надати значній чисельності населення громадянські права та пов'язати адміністративним та судовим захистом інтереси селян із інтересами держави задля загального добробуту; б) заснувати приватне господарство, що ґрунтується на вільній праці та на правах володіння, користування й розпорядження й характеризується вищою продуктивністю, порівняно з кріпосницьким господарюванням [26, 182].

М. Бунге був прихильником приватного землеволодіння, яке функціонує в різних формах (селянське, поміщицьке) і різниться за розміром ділянок. На менших ділянках необхідно застосовувати інтенсивні технології або займатися промислами. Поділяючи ідеї Р. Моля, Дж. С. Мілля та інші, М. Бунге відзначав: «Нельзя отрицать нравственного значения поземельной собственности и её влияния на охранение законности, спокойствия и порядка в государстве, на развитие обрабатывающей промышленности, на равномерность цен, на возвышение ценности земли, на увеличение валового и чистого дохода, доставляющих средства существования и довольство большому числу населения. Эти выгоды исчезают тогда, когда приобретение поземельной собственности затруднено, или наконец когда распределение её неправильно, т.е. невыгодно в народно-экономическом отношении, например, когда при небольшом числе собственников появляется масса пролетариев, существующих со дня на день поденным трудом» [26, 142]. Перепонами, які ускладнювали запровадження приватної власності на землю, науковець вважав такі: загальне та громадське землеволодіння; станова власність, майорат; поширення володіння юридичних осіб (церкви, монастирів); збереження значних державних землеволодінь. Земельну власність розглядав як одну з форм капіталу (з цього приводу критикував Д. Рікардо та підтримував Т. Ч. Кері).

М. Бунге розрізняв два способи здобуття селянами прав власності (на садибу, земельний наділ та повинності): дарування або викуп. Учений запропонував план викупної операції за сприяння держави, котра законодавчо регламентує викупні суми та умови викупу. Організаційно викупні операції здійснювалися шляхом кредитування кредитними установами через капіталізацію в банках оброку селян [28]. Викупні операції дослідник розглядав як взаємовигідні для селян і поміщиків, оскільки поміщики отримують кошти для ліквідації власних боргів та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, а селяни, оскільки держава опосередковує ці платежі, захищені від свавілля поміщиків. Після закінчення викупної операції, на думку М. Бунге, необхідно законодавчо вирішити такі завдання: 1) звільнення селян від обов'язкового володіння наділами та надання їм свободи переселення; 2) знищення сервітуту [26, 220].

Зазнали певних змін погляди М. Бунге на селянську громаду (общину), на її функції у процесі змін відносин власності та соціальну роль у пореформений період та на общинне землеволодіння.

До кінця 1850-х рр. М. Бунге позиціонував селянську громаду як пережиток, що заважає розвитку приватного землеволодіння та підприємству в аграрній сфері. Поступово, у більш пізніх працях, дослідник трактує селянську громаду як соціальний інститут, що сприяє виконанню функцій соціального захисту, фіску, стабілізації соціальних настроїв і захищеності селян у процесі переходу до нових форм землеустрою та землекористування. Також Бунге підтримував ідею надання селянській громаді права самоврядування. У праці 1869 р. [26, 143–144] М. Бунге проаналізовано підходи слов'янофілів, соціалістів і представників ліберальної школи (до якої він також належав) щодо сільськогосподарської ефективності громадівського землеволодіння. Підходи слов'янофілів і соціалістів не мали нічого спільного – «первые видели в поземельной общине древнее русское, чисто народное уставление; вторые – осуществление владения, противупологаемого ими собственности» – тобто фінансово-економічну продуктивність не вивчали й не аналізували. Противники цієї форми доводили, що: а) ефективність діяльності сільської громади залежить від організації управління; б) громада не впливає на диференціацію доходів її членів і не зменшує гноблення; в) зростання продуктивності сільськогосподарського виробництва в умовах громадівського землеволодіння є неможливим. М. Бунге зазначав, що з ліквідацією кріпацтва вперше законодавчо регламентувалося питання громадівського землеволодіння. «Оно (авт. законодательство) не высказалось... ни в пользу поддержания, ни в пользу упразднения общинного владения» [26, 144]. У пореформений період, поступово, законодавчо виважено (не всупереч економічному розвитку суспільства) селянська громада поступиться спадковому володінню на окремі ділянки.

Основним результатом ліквідації кріпацтва М. Бунге вважав формування різних форм приватного землеволодіння, що сприятиме зростанню продуктивності аграрного сектору та розвитку ринку вільнонайманої робочої сили. Він зазначав, що ліквідація кріпацтва неминуче вплине на фінансово-кредитну інфраструктуру держави, станову та галузеву структуру населення, систему оподаткування, кредитування та паспортне законодавство [29].

Таким чином, вирішення аграрного питання в Російській імперії М. Бунге розглядав як комплексну, багатofакторну, довгострокову аграрну програму, котра пов'язана з іншими фінансово-економічними завданнями внутрішньої політики держави та потребувала створення відповідної законодавчої бази.

Фінансово-правові аспекти аграрних перетворень. Для розробки правових засад ліквідації кріпацтва створювалися Редакційні комісії (1859–1860). На одну з них покладалася розробка загальних положень скасування кріпацтва, на другу – підготовка місцевих положень згідно з регіональними особливостями [30, 21]. До роботи в Редакційних комісіях було залучено і М. Бунге як фахівця з проблематики та ректора Київського університету Св. Володимира. У Редакційних комісіях М. Бунге

входив до ліберальної більшості та обстоював інтереси ліберальної програми, котра знайшла науково-теоретичне обґрунтування в його дослідженнях [31; 32].

Селянська реформа 1861 р. суттєво вплинула на різноманітні перетворення, зокрема й зміни в законодавчій базі бюджетної, банківської, податкової політик. Розвиток фінансово-економічних відносин щодо аграрної сфери було відображено у нормах права шляхом прийняття нових законодавчих актів, тобто курс фінансово-економічної регламентації аграрного питання визначав динаміку прийняття нових законів. У системі джерел права провідну роль у цій фінансово-правовій регламентації відігравав Звід законів Російської імперії. Однак проте діяльність кредитних установ регламентувалася Зводом установ і статутів кредитних, питання грошового обігу регламентувалися Зводом установ і статутів монетних тощо. Це ускладнювало їхнє застосування. На реформування аграрних відносин та фінансово-економічних відносин в усіх сферах, їхню законодавчу регламентацію також суттєво впливав суб'єктивний фактор – переконання того чи іншого міністра фінансів Російської імперії. У той період міністр фінансів мав широкі повноваження, оскільки «міністр фінансів був одночасно міністром промисловості й народного господарства, тому ніс відповідальність за всі негаразди...» [33, 52].

У пореформений період у країні актуалізувалися такі основні соціально-економічні проблеми: 1) більшість селян були недостатньо наділені землею (83,6% селян не отримали розрахованої кількості землі, необхідної для ведення прибуткового господарювання [34, 21]); 2) різні категорії селян перебували в неоднакових економічних умовах; 3) невдоволення частини поміщиків результатами реформи; 4) викупні ціни за землю в більшості губерній перевищували ринкові; 5) викупні операції здійснювалися з розрахунку 5,5% річних, а ринкова ставка відсотка була – 5 %; 6) не було своєчасно розроблені норми спадкового права; 7) зростання несплат за податками і викупними платежами. Досить детально вищезазвані проблеми та вплив селянської реформи 1861 року на розвиток аграрної сфери Російської імперії, на економічний стан різних категорій селян, на продуктивність земельних наділів тощо було висвітлено у творах економістів ще імперського періоду (С. Зака, О. Мануйлова, П. Мігуліна, Л. Ходського, Г. Шершеневича, Ю. Янсона та ін.) і систематизовано у працях сучасних дослідників – О. Дубянского [34], Л. Захарової [22] та інші. Соціально-економічні проблеми та погіршення ситуації в сільському господарстві (неврожаї 1867, 1871–1873 рр. і пов'язаний з ними голод, низькі врожаї 1882 і 1885 рр., світова аграрна криза), важкі економічні наслідки Російсько-турецької війни (1877–1878 рр.) посилювали актуальність вирішення аграрного питання.

Державницькі важелі впливу на аграрний сектор. Подальше реформування аграрних відносин М. Бунге здійснив, посівши посаду міністра фінансів Російської імперії. Не будемо відображати політичну боротьбу, в результаті якої М. Бунге отримав цю посаду,

а наведемо цитату одного з перших дослідників результатів його управлінської діяльності – В. Судейкіна: «При виборі М. Бунге позначилась необхідність спеціальних знань державних наук задля управління державними справами в Росії» [33, 9]. На той час сільське господарство Російської імперії було екстенсивним, значна чисельність селян займалася польовим землеробством, що потребувало великих земельних ділянок і залежало від природно-кліматичних умов. А в багатьох країнах Західної Європи, де селяни в результаті ліквідації кріпосництва практично не отримали землі (Австрія, Данія, Пруссія та ін.) сформувалося дрібнотоварне фермерське господарювання, сконцентроване на сільськогосподарських промислах. Аграрні реформи М. Бунге розпочав з ініціювання рішення про переведення колишніх поміщицьких і державних селян на обов'язковий викуп (1881 р.). Проаналізувавши недосплати за викупними платежами селян, котрі вже перебували на викупі, М. Бунге поставив питання про зниження викупних платежів (1881 р.). У результаті було прийнято рішення про їхнє зниження на 1 руб. з кожного земельного наділу. Продуманим фінансово-правовим заходом стало перетворення застарілої податкової системи шляхом перекладання податкового тягара з селян на більш заможні верстви населення. 1882 р. М. Бунге представив проєкт поступового (протягом 8 років) скасування подушної податі, котра існувала з часів Петра I. Дефіцит бюджету частково перекривався непрямими податками й збільшенням оброку з державних селян. Скасування подушного відбувалося протягом 1883–1886 рр. У 1887 р. його припинили стягувати по всій імперії (окрім Сибіру). Також було відмінено соляний податок.

Всі ці податкові зміни знайшли відповідне відображення в податковому та бюджетному законодавстві. Для підвищення продуктивності селянських наділів були розроблені проєкти різноманітних заходів. По-перше, це скасування кругової поруки (її було обмежено у 1899 р., а відмінено 1903 р.) та перегляд паспортного статуту (нове положення було запроваджено з 1895 р.), котрі стримували переселення селян. По-друге, селяни не мали можливості використовувати довгострокові кредити для придбання у власність земельних ділянок. Для вирішення проблеми кредитування було підготовлено проєкт державного іпотечного банку для надання допомоги селянам у викупі. Селянський банк почав функціонувати з 1883 р. За особистим наказом Олександра III було створено Дворянський земельний банк (1885 р.) для підтримки помісного дворянства.

Всі ці заходи суттєво вплинули на стимулювання розвитку ринкових відносин в аграрній сфері та були взаємопов'язані з реформуванням податково-бюджетної, грошово-кредитної, соціальної сфер. Водночас політика міністра фінансів М. Бунге викликала значне незадоволення консервативних кіл, в першу чергу через дефіцитність державного бюджету (ставлення консервативного табору до фінансово-економічної політики М. Бунге було різко негативним за усіма напрямками окрім селянського питання, по якому консерваторів не задовольняла організація переселення та перегляд паспортного статуту), і 1886 р. Бунге змушено подав у відставку.

Йому, на жаль, не вдалося реалізувати базову ідею своєї довгострокової аграрної програми, що основою сільського господарства є приватне землеволодіння, а не середньовічна громада. Проте, за роки перебування М. Бунге на посаді міністра фінансів Російської імперії було ліквідовано архаїчну подушну подать і закладено основи багатьох прогресивних змін щодо аграрної сфери.

Висновки. Таким чином, ґрунтовний теоретичний фундамент класичної політичної економії та німецької історичної школи, критичний аналіз фінансово-правової політики країн Заходу, а також дослідження реалій функціонування аграрної сфери Російської імперії сприяли формуванню у М. Бунге власної програми аграрних перетворень. Його наукові погляди еволюціонували від класичного положення природного порядку до пропозиції активного втручання держави в аграрний сектор із метою його модернізації. У концепції М. Бунге аграрне питання охоплювало широке коло проблем і було пов'язане з різноманітними напрямками внутрішньої політики держави й відповідною законодавчою базою. Вчений запропонував план викупної операції за сприяння держави за законодавчої регламентації викупних сум і умов викупу. У системі джерел права провідну роль у фінансово-правовій регламентації аграрної сфери того періоду відігравав Звід законів Російської імперії, проте практика реформування аграрних відносин відхилялася від законодавчих норм, зважаючи на вплив суб'єктивних чинників на законодавчу базу. За часи перебування на посаді міністра фінансів Російської імперії М. Бунге вдалося внести значні позитивні зрушення в життєдіяльність селян. Однак базову ідею своєї теоретичної концепції, що основою сільського господарства є ефективно функціонуюче приватне землеволодіння, М. Бунге реалізувати в тогочасній Російській імперії не вдалося.

Список використаної літератури та джерел:

1. Красовський Я.Й. Реформа 1861 року та її оцінка в працях істориків кінця XX – початку XXI ст. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія.* 2006. Вип. 10. С. 332–338.
2. Історія економічних учень : у 2 ч. Київ : Знання, 2005. Ч. 2. 567 с.
3. Гайдай Т.В. Поєднання наукових традицій в умовах становлення вітчизняної економічної теорії у другій половині XIX ст.: феномен М.Х. Бунге. *Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка. Сер. Економіка.* 2006. Вип. 84. С. 12–16.
4. Горкіна Л.П. Наука і управління: феномен М.Х. Бунге / М. Бунге: Сучасний дискурс. Київ, 2005. С. 70–81.
5. Гражевська Н.І. М.Х. Бунге про роль та функції держави в трансформаційній економіці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка».* 2006. № 84. С. 21–24.
6. Вернигора Л. Місце М. Бунге в розвитку вітчизняної економічної думки другої половини XIX століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка».* 2006. № 84. С. 34–37.
7. Злупко С.М. Економічна думка України (від давнини до сучасності). Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2000. 495 с.
8. Кудлак В.Я. Основні аспекти ринкових реформ видатного вітчизняного вченого-економіста та державного діяча М.Х. Бунге (кінець XIX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України.* 2007. Вип.

39–40. С. 70–81.

9. Кудлак В., Кудлак Г. Ринкові реформи М.Х. Бунге на посаді Міністра фінансів Російської імперії (кінець XIX ст.). *Галицький економічний вісник.* 2009. № 1. С. 100–108.
10. Леоненко П.М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX–XX ст.). Київ : ІАЕ УААН, 2004. 434 с.
11. Небрат В.В. Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. *Економіка України.* 2013. № 3 (616). С. 77–85.
12. Небрат В.В. Вклад М.Х. Бунге у розвиток теорії грошей, кредиту та кредитно-грошового обігу. *Історія народного господарства та економічної думки України.* 2005. Вип. 37–38.
13. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.
14. Чинчик А.А. Питання оподаткування в теорії та практичній діяльності М. Бунге. *Jakość w Zarządzaniu organizacja.* Lublin : Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 2015. С. 177–180.
15. Мойсієнко В.М. Ліберальні ідеї в теоретичній спадщині і реформаторській діяльності М.Х. Бунге. *Український селянин.* 2005. Вип. 9. С. 32–36.
16. Фицик Л.А. Основні напрями економічних реформ М. Бунге у 80–90-х роках XIX ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство.* 2016. Вип. 6 (3). С. 113–117.
17. Берестовий А.І., Корновенко С.В. Податкові реформи М. Бунге: історико-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2015. Вип. 35. Ч. II. Т. 1. С. 20–23.
18. Захарченко П.П. Розвиток права власності на землю в Україні (середина XIX – перша чверть XX ст.). Київ : Атіка, 2008. 295 с.
19. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
20. Берестовий А.І., Василенко М.П. Трансформація функцій податкових органів Російської імперії в другій половині XIX ст. *Український селянин.* 2017. № 18. С. 86–88.
21. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: судба реформатора. Москва : РОССПЭН, 1998. 398 с.
22. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1856–1861. Москва : МГУ, 1984. 252 с.
23. Пасічник Н.О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття. Кропивницький : Видавництво «Код», 2018. 434 с.
24. Бунге Н.Х. Гармония хозяйственных отношений. Первая политико-экономическая система Керри. Санкт-Петербург, 1860. 72 с.
25. Бунге Н.Х. Джон Стюарт Милль как экономист. *Журнал Министерства народного просвещения.* 1968. Т. 140. № 10. С. 1–100.
26. Бунге Н.Х. Полицейское право. Курс чит. в ун-те Св. Владимира проф. Н. Бунге. Киев : Унив. тип., 1869. Т. 1. Введение и Государственное благоустройство. 334 с.
27. Бунге Н.Х. Об изменении юридических отношений в России вследствие предстоящего преобразования крепостного права. *Отечественные записки.* 1858. Т. 119. № 8. Отд. 4. С. 55–69.
28. Бунге Н.Х. Кредит и крепостное право. *Русский вестник.* 1859. № 2, 4.
29. Погребинский А.П. Записка Н.Х. Бунге Александру III о состоянии бюджета России. *Исторический архив.* 1960. № 2.
30. Захарченко П., Прус В. Місце Редакційних комісій у підготовці проекту селянської реформи 19 лютого 1861 р. *Соціологія права.* 2011. № 2. С. 20–25.
31. Бунге Н.Х. О подушной подати / Хроника деятельности

Комиссий по крестьянскому делу. Санк-Петербург., 1889. Т. 1. С. 820–822.

32. Семенов Н.П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II / Хроника деятельности Комиссий по крестьянскому делу. Санк-Петербург, 1889. Т. 1.
33. Судейкин В.Т. Замечательная эпоха в истории русских финансов (очерк экономической и финансовой политики Н.Х. Бунге и И.А. Вышнеградского. Санк-Петербург : Тип. Правительствующего сената, 1895. 106 с.
34. Дубянский А.Н. Русские экономисты конца XIX – начала XX в. О влиянии крестьянской реформы 1861 г. на развитие сельского хозяйства России. *Вестник СПбГУ*. Сер. 5. 2011. Вып. 2. С. 18–27.

References:

1. Krasovskiy, Ya.I. (2006). Reforma 1861 roku ta yii otsinka v pratsiakh istorykiv kintsia XX – pochatku XXI st. [The reform of 1861 and its assessment in the works of historians of the late XX – early XXI century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzh. ped. un-tu im. M. Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriiia – The scientific notes of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History*, Issue 10, P. 332–338 [in Ukrainian].
2. Istoriiia ekonomichnykh uchen (2005). U 2 ch. Ch.2 / Za red. V.D. Bazylevycha [History of economic studies: in 2 parts. Part 2 / ed. V.D. Basylevych]. Kyiv, Znannia, 567 p. [in Ukrainian].
3. Haidai, T.V. (2006). Poiednannia naukovykh tradytsii v umovakh stanovlennia vitchyznianoї ekonomichnoi teorii u druhii polovyni XIX st.: fenomen M.Kh. Bunhe [A combination of scientific traditions in the conditions of formation of domestic economic theory in the second half of the XIX century: the phenomenon of M.Kh. Bunge]. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka. Ser. Ekonomika – The Bulletin of T. Shevchenko Kyiv National University. Series: Economy*, Issue 84, P. 12–16 [in Ukrainian].
4. Horkina, L.P. (2005). Nauka i upravlinnia: fenomen M.Kh. Bunhe // M. Bunhe: Suchasnyi dyskurs / za red. V.D. Bazylevycha [Science and management: the phenomenon of M.Kh. Bunge // M. Bunge: Contemporary Discourse / ed. V.D. Basylevych]. Kyiv, P. 70–81 [in Ukrainian].
5. Hrazhevska, N.I. (2006). M.Kh. Bunhe pro rol ta funktsii derzhavy v transformatsiini ekonomitsi [M.Kh. Bunge on the role and functions of the state in a transformational economy]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya «Ekonomika» – The Bulletin of T. Shevchenko Kyiv National University. Series: Economy*, Issue 84, P. 21–24 [in Ukrainian].
6. Vernyhora, L. and Mistse, M. (2006). Bunhe v rozvytku vitchyznianoї ekonomichnoi dumky druhoi polovyni XIX stolittia [M. Bunge's place in the development of domestic economic thought in the second half of the XIX century]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya «Ekonomika» – The Bulletin of T. Shevchenko Kyiv National University. Series: Economy*, Issue 84, P. 34–37 [in Ukrainian].
7. Zlupko, S.M. (2000). Ekonomichna dumka Ukrainy (vid davnyyny do suchasnosti): Navch. posib. [Economic Thought of Ukraine (from ancient times to the present): Textbook]. Lviv, Ivan Franko Lviv National University, 495 p. [in Ukrainian].
8. Kudlak, V.Ia. (2007). Osnovni aspekty rynkovykh reform vydatnoho vitchyznianoho vchenoho-ekonomista ta derzhavnogo diiacha M.Kh. Bunhe (kinets XIX st.) [The main aspects of the market reforms of the outstanding domestic scientist-economist and statesman M.Kh. Bunge (late XIX century)]. *Istoriiia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of national economy and economic thought of Ukraine*, Issues 39–40, P. 70–81 [in Ukrainian].
9. Kudlak, V. and Kudlak, H. (2009). Rynkovi reformy

M.Kh. Bunhe na posadi Ministra finansiv Rosiiskoi imperii (kinets XIX st.) [The market reforms of M.Kh. Bunge as the Minister of Finance of the Russian Empire (late nineteenth century)]. *Halytskyi ekonomichnyi visnyk – Galician economic journal*, Issue 1, P. 100–108 [in Ukrainian].

10. Leonenko, P.M. (2004). Metodolohichni aspekty istorii ukrainskoi ekonomichnoi dumky (XIX–XX st.): Monohrafiia [The methodological aspects of the history of Ukrainian economic thought (XIX – XX centuries): Monograph]. Kyiv, 434 p. [in Ukrainian].
11. Nebrat, V.V. (2013). Istoryko-finansovi doslidzhennia v ukrainskii ekonomichnii dumtsi XIX – pochatku XX st. [Historical and financial research in the Ukrainian economic thought of the XIX – early XX centuries]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, Issue 3 (616), P. 77–85 [in Ukrainian].
12. Nebrat, V.V. (2005). Vklad M.Kh. Bunhe u rozvytok teorii hroshei, kredytu ta kredytno-hroshovoho obihu [The contribution of M.Kh. Bunge in the development of the theory of money, credit and monetary circulation]. *Istoriiia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of national economy and economic thought of Ukraine*, Issues 37–38 [in Ukrainian].
13. Orlyk, V.M. (2007). Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformeniyi period: Monohrafiia [Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in the pre-reform period: Monograph]. Kirovohrad, Imeks-LTD, 631 p. [in Ukrainian].
14. Chynchuk, A.A. (2015). Pytannia opodatkovannia v teorii ta praktichnii diialnosti M. Bunhe [The taxation issues in the theory and practice of M. Bunge]. *Jakość w Zarządzaniu organizacja: Monografia*. Lublin, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, P. 177–180 [in Ukrainian].
15. Moisiienko, V.M. (2005). Liberalni idei v teoretychnii spadshchyni i reformatorskii diialnosti M.Kh. Bunhe [The liberal ideas in the theoretical heritage and reform activities of M.Kh. Bunge]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian villager*, Issue 9, P. 32–36 [in Ukrainian].
16. Fytskyk, L.A. (2016). Osnovni napriamy ekonomichnykh reform M. Bunhe u 80–90-tykh rokakh XIX st. [The main course of economic reforms of M. Bunge in the 80-90s of the XIX century]. *Naukovi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: International Economic Relations and the World Economy*, Issue 6 (3), P. 113–117 [in Ukrainian].
17. Berestovyi, A.I. and Kornovenko, S.V. (2015). Podatkovi reformy M. Bunhe: istoryko-pravovyi aspekt [The tax reforms of M. Bunge: historical and legal aspect]. *Naukovi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Pravo – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: law*, Issue 35, part II, volume 1, P. 20–23 [in Ukrainian].
18. Zakharchenko, P.P. (2008). Rozvytok prava vlasnosti na zemliu v Ukraini (seredyna XIX – persha chvert XX st.): monohrafiia [The development of land ownership in Ukraine (middle of XIX – first quarter of XX century): Monograph]. Kyiv, Atika, 295 p. [in Ukrainian].
19. Zhvaliuk, V.R. (2001). Podatkovi orhany Rosiiskoi imperii v Ukraini u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: Orhanizatsiino-pravovi zasady diialnosti: monohrafiia; za nauk. red. prof. O.N. Yarmysha [Tax authorities of the Russian Empire in Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries: Organizational and legal framework: monograph; edited by prof. O.N. Yarmysh] Kyiv, Atika, 176 p. [in Ukrainian].
20. Berestovyi, A.I. and Vasylenko, M.P. (2017). Transformatsiia funktsii podatkovykh orhaniv Rosiiskoi imperii v druhii polovyni XIX st. [Transformation of the functions of the tax authorities of the Russian Empire in the second half of the XIX century]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian villager*, Issue 18, P. 86–88 [in Ukrainian].
21. Stepanov, V.L. (1998). N.H. Bunge: sud'ba reformatora:

- Monografija [N.Kh.Bunge: the fate of the reformer: Monograph]. Moskva, 1998, 398 p. [in Russian].
22. Zaharova, L.G. (1984). Samoderzhavie i otmena krepostnogo prava v Rossii. 1856–1861 [Autocracy and the abolition of serfdom in Russia. 1856–1861]. Moskva, MSU, 252 p. [in Russian].
23. Pasichnyk, N.O. (2018). Finansova i finansovo-pravova nauka i osvita v Naddnipropriskii Ukraini v XIX – na pochatku XX stolittia: Monohrafiia [Financial and financial-legal science and education in Dnieper Ukraine in the XIX – early XX century: Monograph]. Kropyvnytskyi, Publishing house «Kod», 434 p. [in Ukrainian].
24. Bunge, N.H. (1860). Garmonija hozjajstvennyh otnoshenij. Pervaja politiko-jekonomicheskaja sistema Kerri [The Harmony of economic relations. The first political and economic system of Carey]. St. Petersburg, 72 p. [in Russian].
25. Bunge, N.H. (1968). Dzhon Stjuart Mill' kak jekonomist [John Stuart Mill as an Economist]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshhenija – Ministry of Education Magazine*, volume 140, Issue 10, P. 1–100 [in Russian].
26. Bunge, N.H. (1869). Policejskoe pravo. Kurs chit. v un-te Sv. Vladimira prof. N. Bunge. T. 1. Vvedenie i Gosudarstvennoe blagoustrojstvo [Police law. The course taught at the University of St. Vladimir by prof. N. Bunge. T. 1. An Introduction and Public Improvement]. Kyiv, University Printing House, 334 p. [in Russian].
27. Bunge, N.H. (1858). Ob izmenenii juridicheskikh otnoshenij v Rossii vsledstvie predstavjashhego preobrazovanija krepostnogo prava [On the change of legal relations in Russia as a result of the upcoming transformation of serfdom] *Otechestvennye zapiski – Domestic notes*, volume 119, Issue 8, P. 55–69 [in Russian].
28. Bunge, N.H. (1859). Kredit i krepostnoe pravo [Credit and serfdom]. *Russkij vestnik – Russian Bulletin*, Issues 2, 4 [in Russian].
29. Pogrebinskij A.P. (1960). Zapiska N.H. Bunge Aleksandru III o sostojanii bjudzheta Rossii / publikacija [A Note of N.Kh. Bunge to Alexander III on the state of the budget of Russia]. *Istoricheskij arhiv – Historical archive*, Issue 2 [in Russian].
30. Zakharchenko, P. and Prus, V. (2011). Mistse Redaktsiinykh komisii u pidhotovtsi proektu selianskoi reformy 19 liutoho 1861 r. [The place of editorial committees in drafting the rural reform of February 19, 1861]. *Sotsiologhiia prava – Sociology of Law*, Issue 2, P. 20–25 [in Ukrainian].
31. Bunge, N.H. (1889). O podushnoj podati / Hronika dejatel'nosti Komissij po krest'janskomu delu [About the poll tax / The chronicle of the activity of the committees on peasant matter]. St. Petersburg, volume 1, P. 820–822 [in Russian].
32. Semenov, N.P. (1889). Osvobozhdenie krest'jan v carstvovanie imperatora Aleksandra II / Hronika dejatel'nosti Komissij po krest'janskomu delu [The liberation of the peasants during the reign of Emperor Alexander II / The chronicle of the activity of the committees on peasant matter]. St. Petersburg, volume 1 [in Russian].
33. Sudejkin, V.T. (1895). Zamechatel'naja epoha v istorii russkikh finansov (ocherk jekonomicheskoi i finansovoi politiki N.H. Bunge i I.A. Vyshnegradskogo [A remarkable era in the history of the Russian finance (an essay on economic and financial policy of N.Kh.Bunge and I.A. Vyshnegradky). St. Petersburg, Typography of the Senate, 106 p. [in Russian].
34. Dubjanskij, A.N. (2011). Russkie jekonomisty konca XIX – nachala XX v. O vlijanii krest'janskoj reformy 1861 g. na razvitie sel'skogo hozjajstva Rossii [The Russian economists of the late nineteenth and early twentieth centuries. On the influence of the rural reform of 1861 on the development of agriculture in Russia]. *Vestnik SPbGU. Ser. 5 – Bulletin of St. Petersburg State University. Series 5*, Issue 2, P. 18–27 [in Russian].

N. Pasichnyk, R. Rizhniak

THE AGRARIAN QUESTION IN THE THEORY AND PRACTICE OF MANAGEMENT ACTIVITIES OF M. BUNGE: FINANCIAL AND LEGAL ASPECTS

Introduction. *The thorough theoretical works and managerial measures of solving the agrarian question in the Russian Empire in the second half of the XIX century that were developed and implemented by M. Bunge (1823-1895), are relevant at the present stage in reforming land ownership in Ukraine.*

Purpose. *The aim of the study is to analyse the development of the main theoretical views of M. Bunge on agrarian relations and his attempts at practical implementation of scientific developments in state activity.*

Results. *It was researched that in M. Bunge's concept the agrarian question covered a wide range of problems: land tenure, land use and land ownership; organization of repurchase transactions through credit; adaptation of the rural economy to the new market conditions of the management; modification of the feudal tax system. The article analyses how M. Bunge while being the Minister of Finance of the Russian Empire interpreted these problems and what ways of solving them he suggested and implemented. It is shown that the financial and economic regulation of the agrarian question determined the dynamics of the adoption of new laws.*

Originality. *The development of M. Bunge's scientific views on the agrarian question and the practical realization of these views in practice of managerial financial and economic activity are generalized and systematized for the first time. It is proved that M. Bunge's approach to the agrarian question was complex, reflected the interrelation of the rural question with various tasks of the internal socio-economic policy of the empire and covered the problems of the agrarian sphere as a whole. The deviation of the practice of reforming agrarian relations from the legal norms and the influence of subjective factors on the legal framework are shown.*

Conclusion. *A thorough theoretical foundation and critical analysis of the financial and legal policies of Western countries contributed to the formation of M. Bunge's own program of agrarian transformation. His scientific views evolved from the classical political economy regulations to more active state intervention in solving the problems of agrarian sphere. In M. Bunge's conception, the agrarian question covered a wide range of problems and was connected with various directions of the internal policy of the state and the corresponding legislative base.*

Keywords: *rural reform, land ownership, land use, repurchase transactions, taxes.*